

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

MUDYAXIHI/KHOTAVUXIKA 2024

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2½

Papila leri ri na tipheji ta 40.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsundzuxo u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso swa kona u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.

Papila leri ra swivutiso ri na swiyenge SWINHARHU:

3.

XIYENG XA A:	Vutlhokovetseri	(30)
XIYENG XA B:	Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENG XA C:	Ntlangu	(25)
4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena, SWINHARHU eka XIYENG XA A, XIN'WE eka XIYENG XA B na XIN'WE eka XIYENG XA C hi mukhuva lowu:

XIYENG XA A: VUTLHOKOVETSERI

SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENG XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENG XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENG SWA B: (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C: (NTLANGU):

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENG XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENG XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENG XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENG XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso himfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela switsundzuxo leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana himfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40
XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55
XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55
11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta pfuna vakamberiwa ku hlawula swivutiso leswi va lavaka ku hlamula swona handle ko hlava papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swivutiso SWIN'WANA na SWIN'WANA SWIMBIRHI.

NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Dyandza ri ngenile'	Xitsalwana	10	6
2. 'Makhelwana u hundzile'	Ximbangu	10	8
3. 'Mbyana'	Ximbangu	10	10
4. 'Xi ta bulukela muchayeri!'	Ximbangu	10	12

NA

Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.

5. 'Vutlhari'	Ximbangu	10	13
---------------	----------	----	----

***LEMUKA LESWI:** Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.

XIYENGE XA B: NOVHELE

NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	15
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	15
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	18
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	18
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	21
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	21

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	24
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	24

XIYENGE XA C: NTLANGU

Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.

14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	29
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	29
16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	32
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	32
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	35
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	35
20. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	38
21. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	38

***LEMUKA LESWI:** Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu. ...

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HIMFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku kombisa leswaku u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Switlhokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana kumbe ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana kumbe ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

DYANDZA RI NGHENILE – MA Khosa

- 1 Mapapa ya hangalakile,
- 2 Mpfula yi ala ku sewula.
- 3 Mberha yi ala ku wa.
- 4 Timpfula ta dyondzo ti kuvile.
- 5 Dyandza ra dyondzo ri nghenile.
- 6 Dyondzo yi hundzulerile bya ngoma ya timbyana.
- 7 Milambu ya dyondzo se yi phyile.
- 8 Tinguva ta lembe se ti cincile.
- 9 Tiva ra vutivi se ri phyile.
- 10 Dyondzo se ya luma.
- 11 Dyondzo se yi nyumbhile.
- 12 Vana dyondzo se eka vona i xinghunghumana.
- 13 Dyondzo se yi va swirhe timbilu.
- 14 Loko va byeriwa hi yona va hlamba na timbilu.
- 15 Ku va byela hi yona se u va dlamurile.
- 16 Ku vona makhumbi ya dyondzo,
- 17 Onge va vone xintlen'wana.
- 18 Tibuku ti kurhile, ti humile nkuxu.
- 19 Timbuva ta vutomi ti hehliwile.
- 20 Dzovo ra vukosi ri tele tinsumba.
- 21 Xikhiya xa vutomi xi rhosile.
- 22 Tshanga ra ndzhaka ya vutomi ri dengile,
- 23 *Migogo* va tshiverile va orhela ndzilo wa vuxika.

24	Vantshwa exikolweni ko yeriwa vito.
25	Vo yisa mitsumbu, ku ya tatisa nhlayo ntsena.
26	Va byeli hi ku kunguhata mi ta tlulana milenge.
27	Xa vona i ku hlayela masiku ya mudende.
28	Tijini na tikhavhela hi yo silabasi ya kona.
29	Makarata na switokofela hi wo ntirhokaya.
30	Hakunene tiko ri borile, i swivungu pficipfici, ngulee!

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi ra vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mintila ya 6, 12, 14, 18 na 26.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MAKHELWANA U HUNDZILE – HG Makhubele

- 1 Vuxaka bya vukhelwana a bya ha hanyi.
- 2 A hi pfuxelana mpundzu, nhlekanhi, madyambu,
- 3 A hi vonisana xa vusiku ni xa nhlekanhi,
- 4 Makhelwana u hundzile ku sale ku swondzolutana kunene ntsena,
- 5 Vuxaka lebyiya byo kombelana ni munyu dzu!
- 6 A ka ha dzahisaniwi fole, vutsondze byo tidlayela mbyana.
- 7 Ka nyumaniwa bya mukon'wana lontshwa na mana wa nsati.
- 8 Ku khala swimonyo na swigodo ntsena.
- 9 Ku pfhumba vukwele, vuciva na ku navelelana rifu ntsena.
- 10 Xana ndzi dyile yini xa wena makhelwana ndzi ta riha nandzu?
- 11 Leswi u koxaka bya mina vutomi wena u ta helela kwihi ke?
- 12 Xikwembu xi ku nyikile wa wena moya,
- 13 Kambe ematshan'wini yo hefemula wa wena moya se u hefemula mina.
- 14 Hambi rivengo ra ximanga na kondlo a ri khi nchumu eka hina.
- 15 Hambi a ndzi lo tsemakanya hi le tin'hwembeni ta wena a swi nga ta fika kwalaho.
- 16 Loko a wo kota ku fika laha ku nga ni moya wanga kona hi!
- 17 A wu ta wu khaluta wu nga se wela na le hanshi.
- 18 Aredzi, swi ta vonaka hi siku ka ntshovelo.
- 19 Nandzu wu ta avanyisiwa hi Mumbi.
- 20 Yena muendli wa Tilo ni Misava.

2.1 Hi rihi hungunkulu leri xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka rona? (2)

2.2 Tshaha ntila eka ndzimana ya vumbirhi lowu vulaka leswaku mutlhokovetseri u dlayiwa hi xivundza hikokwalaho ka xiyimo lexi nga kona. (1)

2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Eka ntila wa 10 lowu nge: 'Xana ndzi dyile yini xa wena makhelwana ndzi ta riha nandzu?' mutlhokovetseri u navela ku tiva lexi a xi ...

- A dyeke.
- B tlakuleke.
- C onheke.
- D tekeke. (1)

2.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 4 lowu nge: 'Makhelwana u hundzile ku sale ku swondzolutana kunene ntsena' u tirhisile rito 'swondzolutana'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo na leswi ri vulaka swona eka xitlhokovetselo. (3)

- 2.5 Ntila wa 8 lowu nge: 'Ku khala swimonyo na swigodo ntsena' na wa 9 lowu nge: 'Ku pfhumba vukwele, vuciva na ku navelelana rifu ntsena', yi tshikelela/ tiyisisa yini? (1)
- 2.6 Loko a wu ri kusuhi na vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona a wu ta va tsundzuxa yini mayelana na vuxaka bya vona tanihi vaakelani? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MBYANA – HT Chauke

- 1 Haa, vusiwana byi ni xilandzu mbuyangwana!
- 2 Sweswi va nga te ndzi mbyana hakunene,
- 3 Mina marhandzeka-loko-swi-bihile ntsena!
- 4 Laha swi nga saseka kona vana va vona hi vo' vanhu ntsena,
- 5 Ntirho wa mina i ku pfutsekisiwa swi nga heri ntsena.
- 6 Kasi vumbyana bya mina byi ta helela kwihi ke?
- 7 Ndzi to kala ndzo, mbhinyi na xikomu ndza ha ri mbyana ke?
- 8 Loko va ku ku na mahanyelanhlomulo kasi va vula mina ke?
- 9 Vatswari vanga, a mi hundzuluxinyana swikosi mi phalala?
- 10 Leswi ndzi tswariweke ndzi ri mbyana,
- 11 Vana va mina na vona va ta va timbyana?
- 12 Swakudya swa kona ndzo hoxeriwa kunene ku tiyisisa vumbyana byanga.
- 13 Xa mina i ku londzota miladza yo nyakapfala siku leri ngo va siku,
- 14 Loko ku ri nyama va tswontswa mongo hinkwawo wu ku bi!
- 15 Hi kona ndzi nga ta hoxetiwa marhambu ndzi rilela kona.
- 16 Loko va swi lava ndzi rhambiwa ku ya eku hloteni,
- 17 Ndzi ta vona maxangu hi ku hlongorisa swihari,
- 18 Ndzi ta mintela marha ndzi ehleketa leswaku ndzi ta lawuriwa ku antswa.
- 19 Loko se swi swekiwile swi vupfa hi mina n'wamarhambu,
- 20 Swa mina swa vava vamanana!
- 21 Loko ri perile hi mina murindzi wa muti,
- 22 Loko ndzi twa ku chakala, ndzi vukula ndzi ya kona,
- 23 Nkarhi walowo vona va ba swingoro swi gigelana,
- 24 Loko va swi lava ndzi to bukutiwa ndzi ku pyee!
- 25 A swi antswi ndzi cincana na vona ndzi va munhu vona va endla mbyana?
- 26 Va ta twanyana leswi ndzi swi twaka na mina ka!
- 27 A ndzi ta va komba xo mita hi huku,
- 28 Vuhlonga bya mina byi tlula na bya vana va Israel ehansi ka Faro.
- 29 Kambe a swi na mhaka hikuva Hosi ya swi vona.
- 30 Rin'wana ra masiku ndzi ta endla Lazaro wa vona,
- 31 Va ta cangayila va lava ku pfuniwa hi mina ndzi ri ePharadayisini,
- 32 Ndzilo wu ta va oxa va nyeka vutomi hinkwabyo.

- 3.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Tsavula ntila eka ndzimana yo sungula lowu humelerisaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a navela ku pfuniwa hi vatswari kambe va hundzile emisaveni. (1)

- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ntila wa 7 lowu nge: 'Ndzi to kala ndzo, mbhinyi na xikomu ndza ha ri mbyana ke?' wu vula leswaku munhu loyi u ta kala a ... a ri xisiwana.
- A suka
B lova
C teka
D kula (1)
- 3.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 13 lowu nge: 'Xa mina i ku londzota miladza yo nyakapfala siku leri ngo va siku' u tirhisile rito 'londzota'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo na leswi ri hlamuselaka swona eka xitlhokovetselo. (3)
- 3.5 Xana ntila wa 30 lowu nge: 'Rin'wana ra masiku ndzi ta endla Lazaro wa vona' wu hlamusela yini? (1)
- 3.6 Xana u yima na kona ku navela ka mutlhokovetseri loku humelerisiwaka hi ntila wa 32 lowu nge: 'Ndzilo wu ta va oxa va nyeka vutomi hinkwabyo'? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XI TA BULUKELA MUCHAYERI! – KJ Ngobeni

- 1 Siku tilo ri nga ta hlanuka,
- 2 Misava yi khuluka bya magandlati,
- 3 Tinyeleti na n'weti swi tshama emisaveni,
- 4 Malwandle ya vila ya khapakhapa,
- 5 Vulala bya vanhu na swihari byi n'oka,
- 6 N'wana xi ta an'wa hi tsheve.
- 7 Varhangeri mi ta n'wi byela yini ke?
- 8 Hikuva Murhumi wa n'wina u ta lava mbuyelo,
- 9 A mi ti dyisa kwihi ke?
- 10 Lotani miehleketo yo hlamula mi nga kanghan'wi,
- 11 Hikuva hi n'wina mi nga na vutihlamuleri.
- 12 Tshamani mi tatile tivoni hi mafurha,
- 13 Leswaku loko muteki a fika a mi kuma mi lunghile,
- 14 Handle ka swona, xi ta mi bulukela muchayeri wa ximoko.

- 4.1 Hi xihhi xifaniso xa le miehleketsweni lexi humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 4.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona va fanele ku va va tilulamisile minkarhi hinkwayo. (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Hi ntila wa 10 lowu nge: 'Lotani miehleketo yo hlamula mi nga kanghan'wi', mutlhokovetseri u vula leswaku va fanele va hlamula handle ko ...
 - A kanakana.
 - B ehleketa.
 - C vutisiwa.
 - D xavelela. (1)
- 4.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 8 lowu nge: 'Hikuva Murhumi wa n'wina u ta lava mbuyelo' u sungurile rito 'Murhumi' hi letere lerikulu. Xana hi ntolovelo matsalelo lawa ya tirhisiwa loko ku vulavuriwa hi mani? Tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 4.5 Xana mutlhokovetseri u lemukisa vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona yini eka xitlhokovetselo lexi? (1)
- 4.6 Loko a wu ri un'wana wa lava ku tlhokovetseriwaka hi vona a wu ta titwa njhani endzhaku ko hlaya xitlhokovetselo lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NA**

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**VHILWA RA VUTOMI – SJ Malungana****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

VUTLHARI – SJ Malungana

- 1 Tshikani vuntlunya mi ta xurha,
- 2 Tshikani vurivata mi ta kula.
- 3 Fuwani vutlhari mi ta hanya,
- 4 Ku hanya ko fuwa vutlhari ku tlula nsuku.
- 5 Vutlhari i ku fuwa xivono evuton'wini.
- 6 Vutlhari i ku fuwa ku titsongahata.
- 7 Vutlhari i ku tinyika moya evanhwini.
- 8 Vutlhari byi kumiwa hi tindleve.
- 9 Vutlhari i ku mamela,
- 10 Vutlhari i ku chava manyala,
- 11 Manyala yo papalata swiletelo.
- 12 Vutlhari i ku nyefula mihoni ni nkwiwirimba.
- 13 Yima hi rero,
- 14 Dyambu ri ta ku tlhavela.
- 15 Masana ya ta ku tlharamula ngati.
- 16 Vutlhari vo byi khulela.

5.1 Nyika nkomiso wa xitlhokovetselo lexi. (2)

5.2 Tsavula ntila eka ndzimana yo sungula lowu hlamuselaka leswaku loko munhu a ri na vutlhari u na leswinene evuton'wini leswi hundzaka na rifuwo/rifumo. (1)

5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 8 a ku: 'Vutlhari byi kumiwa hi tindleve' u hlamusela leswaku ku kuma vutlhari munhu u fanele ku va loyi a ... van'wana.

- A hembelaka
- B rhandzaka
- C holovisaka
- D yingisaka (1)

5.4 Eka ntila wa 16 lowu nge: 'Vutlhari vo byi khulela' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'khulela'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)

- 5.5 Mutlhokovetseri u hlamusela yini hi ntila wa 12 lowu nge: 'Vutlhari i ku nyefula mihoni ni nkwiwirimba'? (1)
- 5.6 Xana loko a wu ri un'wana wa lava ku tlhokovetseriwaka hi vona a wu ta endla yini endzhaku ka ku hlaya xitlhokovetselo lexi? (2)
- [10]**

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450 (tipheji ti2–2½), yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Xivuriso lexi nge: 'U nga kandziyi mhirhi u vona ku lurha yi ta ku luma' xi vula leswaku u nga pfuki munhu wo lurha hikuva u ta ku vavisa. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka leswi humelalaka eka vutomi bya Hlongwane na Chavalala etsalweni.

[25]**XIVUTISO XA 7: XIMBANGU****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

'I want him. Get him, Sasy!' Brooks a vula hi ku veka foni. Kasi ngwenya laha yi nga kona ni swiharhi swi nga parima tindleve hi swingoro. Phela na mafasitere a a ma pfurile leswaku ku ta nghena moya. Nomu xiahlamile, tinhongana ti mbvomana ti tsutsuma tonori ti tsakela risema ra nomu. Nyeleti a nghena a khomile tifayili. A fika a tshama exitulwini va sungula ku bula hi fayili hi fayili. 'Vona leswaku tifayili hinkwato matsalwa ya tona ma va ma vakeriwile tinomboro.' Norho wu vulavurisa Chavalala. 'Hi swona, *Chief*,' ku hlamula Nyeleti. 'Ndzi ta endla tano hosi yanga.' Tlukwa! Norho xi nga riki na dzanu, Chavalala u vonaka a ri karhi a vulavula eka nhlengeletano leyikulu swinene ya van'wamabindzu. Va ri karhi va n'wi bela mavoko swi nga heli. Loko se va ya eku dyeni, a a vonaka a ri yena muendzinkulu eka nhlengeletano leyi. Laha a fambaka kona voko ri ta kala ri huma timbhonya hi ku qhavula. Nhloko yo tshama yi ri eku jovoteleni. Tlukwa! Ehofisini. Nsatimuni u tshamile exitulwini va ri karhi va bula hi ta muholo wa yena wu nga wutsongo. Chavalala a a burisana na yena va heta hi ku va Chavalala a n'wi byela leswaku u ta vona leswaku vabasisi va tihofisi hinkwavo va tlakuseriwayana miholo ya vona. Loko Nsatimuni a yima ku lava ku huma, Chavalala na yena a yima a n'wi khoma hi katla a n'wi heleketa enyangweni. 'Byela vatirhikuloni leswaku ndzi ta mi lulamisela n'hweti yoleyi yi taka.' 'Heyi!' Hlongwane a cema, a va a ku bulumuku! A nga ha twisisi na leswaku u le kwihi. A hahlula mahlo a halahala. I movha.

- 7.1 Xana Hlongwane a a ri kwihi hi nkarhi lowu a laviwa hi wona naswona a a endla yini endhawini ya kona? (2)
- 7.2 Xana vuxaka lebyi a byi ri kona exikarhi ka Hlongwane na vatirhikulobye lava a a va lorha a byi ri njhani? (2)
- 7.3 Kombisa ku yelana loku nga kona eka norho wa Hlongwane wa matirhelo ya Chavalala na ndlela leyi Chavalala a a tirha hayona na vatirhikulobye efemeni ya PPE. (2)
- 7.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari a ku: 'Hlongwane a cema, a va a ku bulumuku!' u hlamusela leswaku u ... hi xihatla.
- A ririle
B tlurile
C pfukile
D hlekele (1)
- 7.5 Ku va Hlongwane a taleriwa hi swivono hi Chavalala loko a ri eka mbangu lowu a nga eka wona swi kombisa yini hi yena ehenhla ka Chavalala? (1)
- 7.6 Mhaka ya ku va Hlongwane a sarile a laviwa hi Brooks na Nyeleti a nga tiveki leswaku u kwihi yi ku dyondzisile yini mayelana na matikhomelo entirhweni? (2)
- 7.7 U nga vula yini ehenhla ka endlelo ra Hlongwane ro pfa a nyamalala entirhweni ku kala a kumeka eka mbangu lowu u wu boxeke laha henhla? (1)
- 7.8 Loko a ku ri wena Hlongwane a wu ta titwa njhani hi norho lowu a veke na wona naswona a wu ta endla yini? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

'You see,' ku vula Hlongwane. Ti-handlakambirhi i munghana wa Nyeleti. Siku na siku u ta va vona va vulavula swin'we. Va vulavula yini loko byi nga ri vukhamba? Xinhwanyetana lexiya Nyeleti i khale xi tirha ni timali. Se xi tiva na tikhona hinkwato to yiva mali. Xi fanele xi dyile mali yo tala. *'These two people must be investigated on,'* ku vula Hlongwane. *'Call the girl,'* ku vula Brooks. *'I don't want thieves here.'* Ku fika 5
ehofisini ya Brooks, Nyeleti a kuma Hlongwane a tshamile exitulwini, u khondlile ni mavoko exikarhi ka milenge. Va langutana hi mahlo, kambe va nga hlamulani. *'Have a seat,'* ku vula Brooks ... Loko va ri karhi va vulavula tano, Hlongwane a karhi ku nghenelela. A vula leswaku vanhu lava a va na xichavo, a va xiximi vafambisi va vona. A va xiximi ni mintirho ya vona. Va yiva. Kona loko se ku nghena mhaka ya cheke ya 10
Chavalala, Hlongwane, a a nga ha n'wi nyiki Nyeleti na xikadyana xo hoxa rito hi xiheri. Loko Brooks a ku xo karhi se a ko hlamula yena. A vula hi marito yo tshimbitela. A vula Nyeleti ku va a nga tshembekangi. A n'wi byela leswaku xana se wa swi vona leswaku u tivangele jele yo ka yi nga fanelangi hi ku xiseteriwa hi Chavalala. *'I did not issue that 15
cheque, Mr Brooks,'* ku vula Nyeleti hi rito ra mihloti.
'I promise. I'm telling you that from the bottom of my heart. I did not!' Hlongwane a n'wi kaneta. A vula leswaku a ku na munhu un'wana a tsalaka ticheke handle ka yena. 'Se u lava ku vula leswaku ku na xipuku lexi ku pfunaka ku tsala ticheke?' Hlongwane a n'wi vutisa. 'U vula swona sweswo?'

- 7.9 Boxa swiyimo swa mintirho leswi Brooks na Hlongwane a va ri na swona efemeni ya PPE. (2)
- 7.10 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke ku kala Nyeleti a vitaniwa ehofisini ya Brooks. (2)
- 7.11 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Nyeleti a a ri na wona eka ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 7.12 Nyeleti u vula leswaku a nga tivi nchumu hi ta ku yiviwa ka cheke. Xana mutsari u lemukisa vakhomi va timali yini hi mhaka leyi? (2)
- 7.13 Xivuriso lexi nge: 'Hambi u famba ankoveni, lundza ri ta vonaka', xi nga tirhisiwa eka ximunhuhatwa xihi eka leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.14 Ku ya hi tsalwa leri, u vona Hlongwane a endlile kahle loko a byeletela Brooks swilo leswi nga riki ntiyiso hi vatirhikulobye ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Xivuriso lexi nge: 'Mbhuri a yi tiveleki' xi hlamusela leswaku munhu wo lulama a nga tali ku tekeriwa hi vana va yena eku lulameni ka yena. Kombisa hilaha mhaka leyi yi tikombisaka hakona eka vutomi bya Madambi na Celela etsalweni.

[25]**XIVUTISO XA 9: XIMBANGU****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

'Va kwihi Nkulukumba Baloyi ku pfuka?' ku vutisa mufundhisi. 'Na vona va kona. Ntsena va ha yile kwale mitirhweni ya Valungu hikuva hi wona masimu ya masiku lawa,' ku hlamula Cheyeza.

'Sweswo Manana Baloyi i ku hundzuka ka mahanyelo ya vanhu na vutomi bya misava. Ku chivirika na ku gingirika hi tona timitsu ta vutomi,' ku heta mufundhisi.

5

'Tatana, a ndzi te ku ta ta vulavula na n'wina hi mhakanyana leyi hi tshameke etimbilwini lahaya kaya. Mhaka leyi i ya mufana wa hina loyi a nga ha laviki ku ya exikolweni, kasi ni ku lava ntirho a nga swi tsakeli; wo famba a mbekuka ni mitlawwa ya vafana vo ka va nga chavi nchumu xa munhu, vo hava xichavo, nsovo kumbe ku twela un'wana munhu vusiwana.'

10

'Swa twala manana Baloyi,' ku sungula mufundhisi. 'Lexi nga kona hi leswaku mutswari un'wana ni un'wana u fanele ku kanya tinguvu a letela vana va yena hi matimba ya yena hinkwawo. Loko vatswari hinkwawo a vo endlisa sweswo vana va hina a va ta tsakisa ngopfu.'

'Xavumbirhi vatswari va fanela ku dyondzisa vana va vona ku fundza ni ku rhandza dyondzo ni vutlhari. Leswi hi nga swi endlaka hina vatswari i ku tshama hi ri karhi hi va kombisa ku tlhandluka ni ku enta ka vutlhari hi ku va thyecketela swa khale leswi vonisaka ntamu wa vutlhari naswona hina vatswari hi bohekile ku komba vana va hina tindlela leto saseka ta tintswalo, hi tlakusela ehenhla rivoti ro tiya ku titirhela hi ku va fanisela hi bindzu ra mihandzu ...'

20

9.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona.

(1)

9.2 Boxa vito ra mufana loyi Cheyeza a a lava ku vulavula na mufundhisi hi mhaka ya yena.

(1)

9.3 Hi kwihi ku yelana loku nga kona exikarhi ka Cheyeza na Mufundhisi Tlhomandloti loko swi ta eka vuxaka bya vona na vana va vona?

(2)

9.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Cheyeza u kale a ya kombela ku pfuniwa eka mbangu lowu u wu boxeke eka 9.1 laha henhla hileswi a a ri ... wa kereke ya mufundhisi wa kona.

- A muakelani
- B mupfuni
- C mubasisi
- D mupfumeri

(1)

- 9.5 Loko mbhurusano lowu wu ya emahlweni, Cheyeza u byerile mufundhisi loyi a a bula na yena leswaku a nga tsaka loko o kota ku ya vulavula na n'wana wa yena ekaya ka yena, kumbe a nga n'wi rhula ngoma. Xana a a vula yini? (2)
- 9.6 Loko Cheyeza a suka eka mbangu lowu u wu boxeke eka 9.1 laha henhla u fikile ekaya a kuma n'wana wa yena a ri na mbanga leyikulu. Hlamusela leswi humeleleke ku kala a kumeka a ri na mbanga leyi. (2)
- 9.7 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Cheyeza a a ri na wona eka ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 9.8 Xana u vona ku ri mhaka ya kahle ku va Cheyeza a yile eka mbangu lowu u wu boxeke eka 9.1 laha henhla a ya kombela ku pfuniwa? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

Endzhaku ka ku pfuxelana va tshamile etafuleni va dya swakudya va ri karhi va dya bulu va titsakerile.

Nyiko u vonile leswaku laha ndlwini ku tshama ku basisiwile kambe madyambu wolawo a swi tlurise mpimo. Xin'wana ni xin'wana a xi hatimisiwile, xin'wana ni xin'wana a xi vekiwile hi vukhwatsi laha a xi fanele ku va kona, xi tlhela xi fanela laha xi nga kona. 5

Leswi ingi ku ri nkarhi wa ximumu, laha ndlwini a ku phyuphyile hi ku pfula tinyangwa ni mafasitere. Ni malwandla ya le ndlwini a ya endla leswaku mahlo ya rhandza leswi ya swi vonaka, ya khatisiwa ni ku tekiwa rinoko ra mbilu hi ku ehleketa voko leri nga endla hinkwaswo.

Loko va heta ku dya mufundhisi a a langutele leswaku kumbe n'wana loyi a faneleke ku ta n'wi endlela xikhongelo u fanele ku khongeleriwa hi nkama wolowo. Kambe leswi a swi n'wi hlamarisanyana hileswaku n'wana un'we a a ri kona laha ndlwini loyi a a ri karhi a tihuhela loko vona va ha dya. U ehlekete leswaku kumbe xi kona xin'wana xihlangi. 10

'Manana N'wa-Mdanisi, leswi kutani ku nga vusiku a hi nga to khongelela n'wana loyi mi nga ndzi byela hi yena xana?' 15

'Leswi hi nga khongela loko hi sungula ku dya a hi nga to yimanyana. Hi ta swi vona kandzhaku, ku nga ri ku landzelerisa swikhongelo ingi ho hela timbilu hi leswi swi endliweke hi Xikwembu.'

N'wa-Mdanisi a a ri wansati loyi a a swi kota ku vulavula hi mhaka yin'wana ni yin'wana handle ka ku papalata. Mufundhisi a nga ha wu voni ni nkarhi leswaku wu fambile ni vusiku byi sikule swo chavisa. 20

- 9.9 Boxa vuxaka lebyi N'wa-Mdanisi na Mufundhisi Nyiko a va ri na byona hi nkarhi wa ntshaho lowu nga laha henhla na lokhixi leri a va tshama eka rona. (2)
- 9.10 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Mufundhisi Nyiko a tikuma a ri endlwini ya N'wa-Mdanisi. (2)

- 9.11 Xana i yini lexi hlamariseke Mufundhisi Nyiko loko a fikile endlwini ya N'wa-Mdanisi mayelana na leswi a a yerile swona? (2)
- 9.12 Kun'wana etsalweni ku vuriwa leswaku Mufundhisi Nyiko a nga ha heli endlwini ya N'wa-Mdanisi navusiku loko vanhu va etlele. Xana xivangelo a ku ri yini? (1)
- 9.13 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka leswi humeleleke Mufundhisi Nyiko etsalweni leri? (2)
- 9.14 Xana leswi u swi boxeke eka 9.12 laha henhla swa amukeleka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 9.15 Loko tsalwa ri ya emahlweni, Mufundhisi Nyiko u hluvuriwile nguvu ya vufundhisi. Loko a ku ri wena a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Xivuriso lexi nge: 'Mulavi wa mpfula yi nela yena' lexi nhlamuselo ya xona yi nge: 'Muendlaswivi swi vuyela yena' xi vula leswaku munhu loyi a fambaka a endla swilo swo ka swi nga ri kahle swi tlhela swi xanisa yena. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humeleleke Ntsengele Godfrey Kubayi etsalweni.

[25]**XIVUTISO XA 11: XIMBANGU****XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

'A nga lo kamba he malume; o wu tiva munyuziki muyisa luya! Hileswaku loko a nghena exitejini ka fiwa malume! U ta twa holo hinkwayo yi penga he malume!' 'Hii, u ri yini naa?' Ku vutisa malume wa kona hi ku navela ku twa to tala. 'Phela hambu n'wina mi nga rhandziki munyuziki lowu, mi nga twa onge misisi ya n'wina ya suka malume. Loko xi ba mejara wa kona, mi nga sala mi lo gabaa!' Ku ndhundhuzela Godi hi mbilu yakwe hinkwayo. 5

'Se va hakeriwa loko va ba mejara wa kona?' 'Haa, ka Mhlave, a hi mavondzo wolawo? Kambe n'wina vavanuna hayikho, a mi swi koti ...' 'A hi swa vavanuna mhana Mbulaheni. Ko va ku heyi, ku yimisa khwayere yi ku tserhe, a hi matlangwana mhana Mbulaheni.' 10

'Haa, ka tata wa Heni, mi swi tvela kwihi swa tikhwayere na n'wina mi nga ta hi dlaya hi mafenya?' Masindi a vula a ri karhi a khwinkhwisele. 15

Va xuxise xisweswo kwala ndlwini yo xuxela ku kondza byi va vusiku. Kute loko se byi sikurile swinene, va nghena etindlwini va etlela. Godi yena u lo etlela byebyo lomba hikuva a a ri ni nkelunkelu. Loko byi ku bya khomanyana, o phaphara, a lorha mufi tata wakwe a n'wi tsundzuxa leswaku a tivonela leswaku a nga tshuki a hoxa nenge ephapheni. Ivi swi n'wi vilerisa hikuva a a nga twisisi xitsundzuxo xa tata wakwe. Mieheketo yi famba yi ya hala ni hala kambe a nga kumi nhlamulo.

- 11.1 Boxa vito ra malume wa Godi. (1)
- 11.2 Hlamusela hi ku komisa lexi a xi endla leswaku Godi a ndhundhuzela mudyondzisi wa yena. (2)
- 11.3 Godi u lorhile tata wa yena a n'wi tsundzuxa leswaku a tivonela leswaku a nga tshuki a hoxa nenge ephapheni. Xana leswi swi hlamusela yini? (2)
- 11.4 Loko tsalwa ri ya emahlweni malume wa Godi u kumekile a ri na ntlimbo. Boxa muxaka wa ntlimbo lowu u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 11.5 Xana mahlamulelo ya Masindi loko a vulavula na nuna wa yena ya paluxa yini hi vumunhu bya yena? (2)

- 11.6 Loko a ku ri wena Godi u lorha tata wa wena a ri karhi a ku tsundzuxa leswaku u nga tshuki u hoxa nenge ephapheni a wu ta titwa njhani naswona a wu ta endla yini? (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

'Teenage, i mani a nga howisa namuntlha eka xipano xa n'wina?' Godi a vutisa Sorota loyi a va n'wi vitana Teenage hikuva a a rhandza ngopfu Teenage Dladla luya a a tlangela Kaizer Chiefs hi mikarhi yoliya ya va1976.
'Ku howise Mambosho na Shiver. Blessing a nga wu vonangi etipaleni! Hi va dye 2-0.' Ku hlamusela Sorota 'Teenage' Kubayi tanihileswi xipano xa yena xa Mawukuwuku a xi n'wi khuzisa xiswona kwale xigirawundhanini xa vona. 5
'Haa, Teenage, wa hamba kamdzina!
'A ndzi hambi, hi mi dyile namuntlha!' 'Liya ya vumbirhi leyi nga howisa hi Shiver a yi ri *offside* kamu!' Ku kaneta yena makwavo Ganyani loyi a tlangela xipano xa Timhangela. 10
'Mi nga holovi phela, *my boys*. A ndzi ri a mi tlangeli ku wina phela; mi tlangela ku hungasa. A ndzi ri *my boys*?'
Hinkwavo va pfumela hi ku kumedza tinhloko. 'Se mi va vonile papa, fambani mi ya nghena ebavhini mi hlamba ritshuri ni nyuku leswaku mi ta kota ku tsala kahle ntirhokaya.' Ku lerisa mana wa kona. Kunene, majaha ya yile ku ya hlamba hikuva a ya ri vana va tindleve. Loko va vuya eku hlambeni va sungula ku tsala mitirhokaya ya vona. Loko va heta ku tsala ti-*homework*, se swakudya a swi lunghile khale, hiloko va ya tshama etafuleni va ri hi ndyangu, va lalela. 15
'Huu, namuntlha swakudya swa kona munhu a nga tiluma na tintiho. Huu, u swi bile nkatanga. Onge u lo swi chela ni chukele.' Ku vula Godi a ri karhi a nambutela na milomo. 20

- 11.7 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona na leswi a swi vulavula hi swona. (2)
- 11.8 Hi swihi swilo SWIMBIRHI leswi vana va Godi a va fanele ku swi endla loko va nga si dya? (2)
- 11.9 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku xiyimo xa vuxaka bya Godi na ndyangu wa yena xi cinca. (2)
- 11.10 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari a ku: '... va lalela' u vula leswaku a va dya swakudya swa ...
- A namixo
B nanhlikani
C namadyambu
D nandzhenga (1)

- 11.11 Xana mavulavulelo ya Godi eka ntshaho lowu loko a ku: 'Mi nga holovi phela my boys' ya paluxa yini mayelana na vuxaka bya yena na vana va yena? (2)
- 11.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka mhaka leyi nga humelela Godi eka tsalwa leri? (2)
- 11.13 U nga vula yini hi xiyimo xa vuxaka lebyi u byi paluxeke eka 11.11 laha henhla mayelana na mavulavulelo ya swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA**RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni****XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA NA XIPHATO XA XIVONGO (XITSALWANA)**

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa na ku nyika vutivi byo karhi. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Mantombi na xikoxa', xihungwana xa matimu na swikhholwakhholwana xa 'Matumbulukelo ya Vatsonga' na xiphato xa xivongo xa ka 'Valoyi'.

[25]**XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)****'N'WAMBILUMAKOKORHO'**

Hlaya ntshaho lowu humaka eka ntsheketo wa 'N'wambilumakokorho' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!
Garingani!
Garingani wa garingani!
Garingani! ...

Vavasati a va fanele ku famba ehenhla ka risinga leri. Mungoma a va nyika nawu a ku: 5
'Loyi a nga ta va a ri na nandzu u ta tikomba hiloko risinga ri tsemeka, a wela endzeni ka goji.' Hiloko ku sungula nsati lonkulu ku khandziya risinga leriya. A a famba a ri karhi a yimbelela a ku:

Hwe' ngoti, hwe' ngoti
Tsemeka, tsemeka, tsemeka! 10
Loko ku ri mina
Tsemeka, tsemeka, tsemeka!
Mudyi wa gamba
Tsemeka, tsemeka, tsemeka!
Ku sala marhambu 15
Tsemeka, tsemeka, tsemeka!

Wansati a ya ku emakumu ka goji fikiyani risinga ri nga tsemekangi. Kutani ko landzela nsati lontsongo a ri karhi a yimbelela na yena a ku:

Hwe' ngoti, hwe' ngoti
Tsemeka, tsemeka, tsemeka! 20
Loko ku ri mina
Tsemeka, tsemeka, tsemeka!
Mudyi wa gamba
Tsemeka, tsemeka, tsemeka!
Ku sala marhambu 25
Tsemeka, tsemeka, tsemeka!

Loko a fika exikarhi risinga ri ku tlibu, wansati a wela egojini lero enta a engetela nhlayo ya marhambu lawa a ya ri kwalaho. Le kaya, n'hwembe yi vuye yi vuna kutani xifanyetana xa yena xo khoma hungu ro tisiwa hi n'hwembe. Hiloko xi famba xi ya eka vakokwana wa xona. ...

30

N'wambilumakokorho o yenga xifanyetana leswaku va ya eku khideni. Loko va ri karhi va khida, N'wambilumakokorho a huma hi ku hatlisa a ya ambala swiambalo swa xifanyetana lexiya. Xifanyetana loko xi ya huma, u xi byerile ku ambala dzovo ra yena lero nuha.

Xifanyetana na N'wambilumakokorho va tlhela va nghena endleleni va ko va ya fika eka vakokwana wa xifanyetana. N'wambilumakokorho o rhangelela loko va fika kutani va n'wi amukela va ehleketa leswaku hi yena ntukulu wa vona. Xifanyetana xona a vo ehleketa leswaku i munghana wa ntukulu wa vona.

35

N'wambilumakokorho a a tiphina hi ku hlayisiwa. A a dyela swinene, pho a a ri eka kokwana. Switshongo a swi ta hi matlhelo hinkwawo. Endzhaku ka masakunyana, kokwa wa xifanyetana a sungula ku kanakana mahanyelo ya N'wambilumakokorho hikuva a ya nga ri kahle. Hiloko a swi lemuka leswaku N'wambilumakokorho a hi ntukulu wa yena.

40

Kokwana o endla kungu ra ku hambana na N'wambilumakokorho leswaku ntukulu wa yena wa ntiyiso a ta teka ndhawu yakwe. Hiloko a cela goji ro enta swinene. A andlala sangu ehenhla ka rona kutani a vitana N'wambilumakokorho a ku: 'Hi ka ntukulu, a wu ti ndzi ta ku tsemeta misisi?'

45

Loko N'wambilumakokorho a fika a tshama ehenhla ka sangu, o wela egojini a fa. Kokwana a namba a susa ntukulu dzovo lero nuha, a n'wi hlambisa. A n'wi tota na rivomba, a n'wi vukarha hi rirhandzu lerikulu a ri karhi a rila a ku: 'Ntukulu wanga mbuya!'

50

Pthu choyoyoo!
Xa mina i ndzilo.

13.1 Loko xifanyetana xi hlangana na N'wambilumakokorho a xi ya kwihi naswona a ku humelerile yini?

(2)

13.2 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku N'wambilumakokorho a kumekile a ambarile swiambalo swa xifanyetana.

(2)

13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va wansati lontsongo a werile endzeni ka goji swi kombisa leswaku hi yena a nga ... nyama ya gamba.

- A sweka
- B dya
- C tumbeta
- D oxa

(1)

- 13.4 Xana xivulwa lexi nge: 'A a dyela swinene, pho a a ri eka kokwana' xi hlamusela yini? (1)
- 13.5 Xana ntsheketo lowu wu lemukisa vahlayi yini mayelana na leswi humeleleke xifanyetana? (2)
- 13.6 Xana mhaka ya ku va kokwana a nga tivi ntukulu wa yena ya khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)

'KU TIHORISA HIV/AIDS HI VANA LAVATSONGO'

Hlaya xihungwana xa matimu na swikhholwakhholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

A ya emahlweni: 'Swi va erivaleni leswaku mhaka leyi a yi karhati tiko ra Afrika-Dzonga ntsena, kambe na matikoakelani ya rona. Hi malembe ya va2006 ku vile na ku khumbeka hi ntlawa wa *Girl Child Network* etikweni ra Zimbabwe hikwalaho ka mavonele lawa ya vavanuna yo endla leswaku ku pfinyiwa vana va vanhwanyana.'

Wa ha ri Sokisi: 'Loko va kongoma ntlawa wa tin'anga wa *Traditional Healers Association*, wu vula leswaku tin'anga leti welaka ehansi ka wona a ti khumbeki eka ku xisa vavanuna hi matshungulelo ya muxaka wolowo. Va ri vona vo swi hlaya emaphepheni ku fana na munhu un'wana na un'wana.'

A ya emahlweni Sokisi: 'Swi tikomba ku nga ri na loyi a amukelaka ku hoxa xandla eka manyala ya muxaka lowu. Hambiswiritano mhaka leyi yi va yi ri karhi yi humelela. Vulavisisi byi kombisa leswaku a hi milandzu hinkwayo ya ku pfinyiwa ka vana va vanhwanyana yi vangiwaka hi mavonelo ya muxaka lowu. Nandzu wa ku pfinya lowu wu seketelaka leswaku va kona vavanuna lava pfinyaka hi ku lava ku tibasisa HIV engatini ya vona wu humeseriwe erivaleni hi va nhlango wa *Teddy Bear Clinic*. Eka nandzu lowu, mupfanyi a a tiveka a tshemba mhaka ya ku horisiwa hindlela leyi. Wanuna loyi wa ku va na xitsongwatsongwana xa HIV, u nyikiwile mpfumelelo wo pfinya n'wana wa mune wa malembe hi mana wa n'wana. Manana loyi u pfumelerile ku endliwa ka mhaka leyi hikuva a a ta kuma mali eka wanuna loyi.'

'Wena u ti kuma kwihi timhaka leti hinkwato nandzuwe Sokisi? Sweswi ndzi nga vula, mina ndzi na ku kanakana ko tala.'

Sokisi a hlamula: 'Nhlamulo i ku hlaya maphephahungu, ku yingisela xiyanimoya na thelevhixini munhu a kuma mahungu na vutivi. Naswona tindzawulo to hambana ta hangalasa swiphephana swa mahungu swo tivisa vanhu timhaka to hambanahambana. Va Ndzawulo ya Rihanyu va na mapfhumba yo tala ya HIV na AIDS.'

'Inkomu munghana, na mina ndzi ta va na vuxiyaxiya. Naswona ndzi ta pfuneta ku hangalasa hungu leri leswaku tiko ri ta pfuneka.'

'Futhi hi Mugqivela wolowu hi yaka eka wona ku na nhlengeletano ya swa rihanyu le holweni. A hi ye hi ya twa, hi vona leswaku hina hi nga tinyiketela ku pfuna njhani,' ku vula Sokisi.

'Ina, hi ta ya munghana. Hi ta vonana.'

- 13.7 Boxa vito ra munghana wa Sokisi loyi a va bula swin'we eka ntshaho lowu nga laha henhla. (1)
- 13.8 Xana i yini lexi endleke leswaku ku va na ku tlakuka ka mavabyi ya swa masangu eKapavuxa. (1)
- 13.9 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xihungwana lexi? (2)
- 13.10 Xana u titwa njhani mayelana na ku va ku khorwiwa leswaku ku etlela na vana lavatsongo swa horisa mavabyi ya swa masangu ke? (1)

YISA EMAHLWENI

XIPHATO XA XIVONGO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa xivongo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I

MTHOMBENI

- 1 Hina hi va ka Mthombeni,
- 2 *Mthombo we gazi.*
- 3 Hi va ka Chakachaka N'wamagwenge,
- 4 Hi va ka Mtun'wa hina,
- 5 Hi va ka Magagule hina,
- 6 Hi va ka Tshungu hina,
- 7 Hi Vahlavi hina, Muhlavendhina!
- 8 Hi va ka nhwadyana,
- 9 Hi dlaya nhwari nimixo yi bolela exikhwameni
- 10 Hi ku pfumala ndzilo wo oxa endzhombeni.
- 11 Hi yi dya yi ri mbisana na swivungu swa yona.
- 12 Hi va ka Nchavani hina,
- 13 Nchavani wo chava na matoya hi tiyela tinhenha.
- 14 Hi va ka xihlahla xo ka xi nga tshami hi nyenyana,
- 15 Hi hina vathumbhi va tinthavela,
- 16 Hi Vangoni hina.
- 17 Hi tlhava lava tlhavekaka,
- 18 Va ku pfula marhole ku sala tintswewe etshangeni,
- 19 Hi letiya ti lo thida, ti ya hi mavala ya tona.
- 20 Hi va ka dumakude hina,
- 21 Dumakude o wela elwandle,
- 22 O wela elwandle li nga wela,
- 23 Loko hi khupukile lwandle,
- 24 Va yimbelela nghoma va ku:
- 25 'Va ka Mthombeni vahle va fele manzini.'
- 26 Hina hi pona laha ku nga biha kona,
- 27 Va sala va khomile tinsiva nyenyana yi purukile.
- 28 Mtun'wa!
- 29 Mthombeni.

- 13.11 Hlamusela hungunkulu leri muphati a byelaka vahlayi rona eka xiphato lexi. (2)
- 13.12 Tshaha ntila lowu hlamuselaka leswaku va ka Mthombeni hi vona vanhu vo sungula ku kuma laha ku humaka mati. (1)
- 13.13 Xana muphati u hlamusela yini hi ntila wa 27 lowu nge: 'Va sala va khomile tinsiva nyenyana yi purukile'? (2)
- 13.14 Hlamusela leswi muphati a humelerisaka swona hi mintila ya 21 na 22 leyi nge: 'Dumakude o wela elwandle' na 'O wela elwandle li nga wela'. (2)
- 13.15 Ku vuyeleriwa ka marito ya: 'Hi va ka' ekusunguleni ka mintila ya 3–6, 8, 12, 14 na 20 swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 13.16 U vona yi ri mhaka ya kahle leswaku loko ku phatiwa swivongo swa Vatsonga ku ngenisiwa na tindzimi timbe ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450 (tipheji ti2–2½), yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Xivuriso lexi nge: 'Mativona-ha-yexe i khombo' xi hlamusela leswaku loko munhu a titshemba a nga tshembi van'wana, u ta wela ekhombyeni. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka leswi humeleleke Xihangalasi etsalweni leri.

[25]**XIVUTISO XA 15: XIMBANGU****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

MATANATO:	Se ndzi tiyisile ku teka Rhoda. Na N'wa-Xirhami ndzi n'wi byerile. Hambileswi a dyaka makala a swi nga tirhi nchumu.	
MAVHAHAZA:	Manjhe loko a chingha mi ta swi endlisa ku yini tatana Matanato?	
MATANATO:	Kasi ndzi fumiwa hi wansati mina? Hayikhona, wansati a nga ndzi fumi mina phela. Ndzi to swi ba hi makatla.	5
MAVHAHAZA:	Kambe yena Rhoda wa kona u ta pfumela ku ya tshama kwale ka Xigalo xana?	
MATANATO:	Loko a nga pfumeli hi to ya tshama swin'we kwale Sophia Town.	
MAVHAHAZA:	Mi ta swi kota ku hanya ni Makhaladi tatana Matanato xana?	
MATANATO:	Loko va hanyeka na vona swi ta endleka hikuva se ndzi ta endla yini mina?	10
MAVHAHAZA:	Ma tiva mi ta tilaya mi lo baa! Mi ta tisola loko swi ta mi bihela. Nsati wa n'wina mi nga n'wi soli. Mina ndzi ri a swi antswa mi kuma nhwanyana wa le kaya ku tlula leswi mi lavaka ku swi endla.	
MATANATO:	Se hi bohile mhaka. Hi twananile. A ka ha ri na ku tthelela ndzhaku. Loko swi biha hi ta swi vona emahlweni Mugwena. Swi bihela vo vanhu.	15
MAVHAHAZA:	Mhani N'wa-Xirhami va lo mi karhata lero ka mi nga ha voni vumundzuku bya n'wina na vana va n'wina xana?	
MATANATO:	Phela wansati loyi se u ndzi ngenhile ematsolweni. U ri loko ndzi lava nsati wa vumbirhi swa antswa ndzi ya teka hlantswani ya yena. Xikhombana xa n'wexemu!	20

MAVHAVAZA: Se mi sola yini Chauke? A mi swi voni ku ri se mo peta nhloko ya n'wina ethyakeni tatana?

MATANATO: Ndzi ku byerile leswaku leswa Machangana ya le hansi a ndza ha swi 25 ngeni mina. Rhoda i nambawani. Ndzi hetile.

- 15.1 Boxa swiendlo SWIMBIRHI swa N'wa-Xirhami leswi endleke leswaku Matanato a vula leswaku nsati wa yena se a a n'wi ngenile ematsolweni. (2)
- 15.2 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi mhaka leyi boxiweke hi Mavhavaza ya leswaku Matanato u ta tisola loko swi ta n'wi bihela, yi hundzukeke ntiyiso hayona. (2)
- 15.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Mavhavaza a ku: 'A mi swi voni ku ri se mo peta nhloko ya n'wina ethyakeni tatana?' u vula leswaku Matanato u tinghenisa ...
- A ekhotsweni.
B ekhombyeni.
C endzhopeni.
D endzingweni. (1)
- 15.4 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ndlela leyi Mavhavaza a tsundzuxaka Matanato hayona eka n'wangulano lowu? (2)
- 15.5 Ku va Matanato a boxa leswaku loko Rhoda a nga pfumeli ku ya tshama eka Xigalo u to ya yena a ya tshama eka vona swi kombisa kahle leswaku a a ri na ntlimbo. Boxa muxaka wa wona u tlhela u seketela leswaku hikokwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 15.6 Kun'wana etsalweni swi kumekile leswaku Rhoda loyi Matanato a ku i 'nambawani', a nga ri nhwana kambe a a ri mbuyavukati, loyi a a ri na vana vamune. Xana mutsari u lemukisa vavanuna yini hi mhaka leyi? (2)
- 15.7 Marito ya Matanato lama nge: 'Ndzi ku byerile leswaku leswa Machangana ya le hansi a ndza ha swi ngeni mina. Rhoda i nambawani', ya endla u titwa njhani, naswona loko a wu ri kusuhi na yena a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini? (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

TOPITSA:	Loko u ri na nhlana yana eka va ka Chauke u ya vulavula thyaka reri u ri vulavulaka, va ta ku susa ntshiva wolowu u nga na wona, sathana ndziwena!	
XIHANGALASI:	Ndzi ri ndzi vitaneli n'wana ndzi famba na yena.	
TOPIISA:	Phela loko u ala u ndzi pandzisa nhloko ndzi ta ku lerhisa mina. U vona leswi se u nga hundzuka xiyemba migodi u fambisa miri ehanda na macakala ya wena. Yena N'wa-Ngoveni wa kona a a to na swi pfuketana o tshamela vamadyatshamile a tshika ku tiyela ekaya kumbe a tilavela loyi a nga ta n'wi hlayisa a rindzela wanuna wo hanya hi mavunwa no famba a kongomela mabyalwa ni swakudya lomu mitini. Sis! Phela a wo va nchumu wena Xihangalasi. Hatlisa u suka. Famba laha mutini wa mina ndzi nga si ku chela hi mati yo hisa.	5
	<i>(Hi nkarhi wolowo ko ta fika Xifiringoma na Xitlhangoma, hinkwavo va thukutherile, va hlunamile, va khomile tinhonga.)</i>	10
XIFIRINGOMA:	Heyi, wena Xihangalasi! Suka u yima hi famba hi ya ekaya, wa ndzi twa?	15
XIHANGALASI:	Ndzi lava Topisa wa mina. Fambani! Ndzi tshikeni mina. Mi nga ngheneleli timhaka ta mina na yena. I nsati wa mina loyi. Na yena Makhuvele ndzi n'wi byerile tano. A ndzi n'wi chavi mina.	20
TOPIISA:	Ndzi ta ku faya hi ximusana loko u ta u ta ndzi pengela. A ndzi tekiwi hi xiphuva xo fana na wena mina.	
MAVHAHAZA:	Njhe u tshama u biwa wena mufana ndziwena?	
XIHANGALASI:	Mi tionhela nkarhi hi leswi mi swi vulaka.	
TOPIISA:	Hi wena u tionhelaka nkarhi – suka mbyana ndziwena! Se u vona ndzi tshamisekile u lava ku ta ndzi onhela vukati bya mina! Sis, mbyana leyi.	25

- 15.8 Boxa mbangu lowu n'wangulano lowu wu humelelaka eka wona na vito ra n'wana loyi ku vulavuriwaka hi yena. (2)
- 15.9 Boxa swilo SWIMBRHI leswi nga eka n'wangulano lowu leswi kombisaka leswaku Xihangalasi a a nga ri na vutihlamuleri. (2)
- 15.10 Kombisa ku hambana ka ndlela leyi Topisa a khomiwile hayona loko a rhandzana na Xihangalasi na loko se a rhandzana na Mavhavaza. (2)
- 15.11 Ku va Xihangalasi a byela tata wa yena Xifiringoma leswaku a nga ngheneleli timhaka ta yena na nsati wa yena naswona a va fambe, swi paluxa yini hi vumunhu bya yena? (1)
- 15.12 Ku ya hi tinxaka ta swimunhuhatwa etsalweni, Xihangalasi u nga vula leswaku i ximunhuhatwa muni? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.13 U vona onge a swi fanerile ku va Xifiringoma na Xitlhangoma va landzile Xihangalasi laha a a ri kona va khomile tinhonga ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Xivuriso lexi nge: 'Masasani u fela nhoveni, mabihani a fela kaya' lexi hlamuselaka leswaku la saselaka vanhu a nga khensiwi, u fa xivundzeni, kasi la karhataka u fa xikarhi ka varikwavo xi humelerisa leswaku loko u pfuna munhu u ta ku tlherisela hi ku ku endla nsele ematshan'weni yo khensa. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humeleleke N'wa-Vusika etsalweni leri.

[25]**XIVUTISO XA 17: XIMBANGU****VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

XIKWENI:	(A <i>hlundzukile</i> .) Hey! hey! hey! Wena sesi xana wa ha swi lava ku hanya eka misava leyi ke? Hatlisa u pfala lexa gebedze ra wena u yingisa leswi u vitaneriwaka swona. A ndzi ku vitanelangi swona sweswo wena u swi jamukaku.	
N'WA-MDAKA:	(A <i>chuhwile</i> .) Matlharhi ehansi makwerhu.	5
XIKWENI:	Wena sesi sweswi u vitaneriwa ku ta ta thya n'wana vito. Wansati loyi u n'wi vonaka a wu sunguli ku n'wi vona kambe a wu swi tivi leswaku ku humelela yini hi yena namuntlha. Mhaka hi leswaku i nsati wa mina.	
N'WA-MDAKA:	Hi swona buti. Vito ra n'wana i Bodzani.	10
XIKWENI:	Leswi sesi a nga kanetiwiki hikwalaho ka leswi ku nga yena a chelaka fole ehansi a hi nga n'wi kaneti.	
BONEKA:	(Hi <i>xiritwana onge i hlomisa</i> .) Mina a ndzi ri lavi vito leri a va sunguli hi ku ndzi byela leswaku ri vula yini.	
XIKWENI:	(A a <i>n'wi komba hi rintih</i> o.) Wenoo! Ndzi ri sesi a nga kanetiwi hikuva u ta ku wa n'wi kaneta wo vona n'wana a lan'wa dyambu xi lo hosi! Ndzi vula ku lan'wa vudyangwani.	15
N'WA-MDAKA:	Hi swona, mina ndza ha famba. (A <i>huma a famba a ri karhi a vulavula a ri yexe endleleni a kondza a ya fika ekaya</i> .) Leswi swi nga endliwa hi Xikweni swona swa ha ndzi hlamarisa ni sweswi. Impela buti o tshika vasati va yena va kahle va xichavo a ya yengiwa hi thugamama liya. Kumbe yi lo n'wi humba mano n'wana bava manani. Hambu u ri wa ha tiendla jaha leswiya hi ku se ti dya ti ya emagoveni. Thugamama ya thugamama!	20

17.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka n'wangulano lowu nga laha henhla a swi ri eka wona u tlhela u vula leswaku a ku humelerile yini ku kala swi kumeka laha a swi ri kona. (2)

17.2 Xana i yini lexi hlundzukiseke Xikweni a kala a vula leswaku sesi wa yena wa jamuka? (1)

- 17.3 Hlamusela hi ku komisa leswi Xikweni a byeleke Khetani na Khegu swona loko N'wa-Mdaka a nga si fika. (2)
- 17.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. N'wa-Mdaka u vula leswaku Xikweni u yengiwa hi thugamama. 'Thugamama' swi vula nhwana loyi a ha ku ...
- A kumaka n'wana.
B kumaka vukati.
C tshikaka vukati.
D humaka mavele. (1)
- 17.5 Ndlela leyi Xikweni a hlamulaka sesi wa yena N'wa-Mdaka hayona yi kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 17.6 Marito ya Xikweni lama nge: 'Ku nga yena a chelaka fole ehansi', ya hlamusela yini? (2)
- 17.7 Loko a ku ri wena N'wa-Mdaka a wu ta va u pfumerile ku endla leswi a wu vitaneriwile swona endzhaku kaloko Xikweni a ta va a ku kariherile ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

BONEKA:	Tana haleno u ta teka xixevo u dya vuswa. A wu yi twi ndlala xana?	
KHEGU:	Ndlala yona ndza yi twa kambe marhumbu a ndzi ma lavi.	
BONEKA:	Mina a ndzi nga ku phamelangi marhumbu, Bodzani a a lo bayiza a tshika xixevo lexi a ndzi ku phamerile xona. (A n'wi nyiketa.) Hi lexi, teka u dya, ko va n'wana loyi wa milutlu loyi a nga ku hlwerisa onge u dye khale.	5
GWIRHANI:	Mhani, mina ndzi lava ku dya na sesi Khegu vuswa.	
BONEKA:	(Hi ku kariha.) Wena Gwirhani u nga tshika ku tekela van'wana. A ni wa ha ku dya sweswi? N'wi tshiki a dya a ta xurha munhu yaloye. Wena loko ku dya loyi u lava ku dya na yena na loko ku dya un'wana futhi u lava ku dya na yena se swi lo yini?	10
KHEGU:	N'wi tshikeni mhani ndzi ta dya na yena.	
BONEKA:	(A tshova nkhave a ba Gwirhani.) Wena Gwirhani u na timbilu ngopfu. Ku sukela nampundzu u ri karhi u dya. U ehleketa leswaku van'wana va ya dya tilweni?	15
KHEGU:	(A khomile ndzhumbi a ri karhi a nyiketa Gwirhani.) Mhani mi nga n'wi bi. Nyama hi leyi, mina ndzi ta xurha. Yi tele nyama leyi.	
BONEKA:	(A yi teka a yi hoxa emasin'wini.) Mina n'wana wa timbilu a ndzi kumani na yena. Wa swi tiva na yena leswaku ndza ba swinene. Ku za ndzi yi cukumeta ndzi endlela ku n'wi khawurisa eka timbilu leti a nga na tona. Ndzi ta n'wi kandziya nkolo a ya huma exibedhlele loko a nga ndzi tivi kahle mina.	20

- 17.8 Hi xihhi xivangelo xa ku va Boneka a arisa Gwirhani ku dya na Khegu? (2)
- 17.9 Hi tihi tintswalo leti Boneka a ti endleleke Khegu eka ntshaho lowu leti a a nga si tshama a n'wi endlela tona? (1)
- 17.10 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka mavulavulelo ya Boneka eka n'wangulano lowu nga laha henhla na loko a vulavula na Khegu eka masiku man'wana. (2)
- 17.11 Xana loko Boneka a vula marito lama nge: '... n'wana loyi wa milutlu loyi ...' a a lava ku paluxa yini hi Bodzani eka Khegu? (1)
- 17.12 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Boneka a a ri na wona eka ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 17.13 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka n'wangulano lowu? (2)
- 17.14 U nga vula yini ehenhla ka maendlelo ya Khegu ya ku nyika Gwirhani nyama hambiloko Boneka a n'wi arisa? (1)
- 17.15 Xana maendlelo ya Boneka yo ba Gwirhani loko a lava ku dya na Khegu ya endla u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'KASI RONA HI RIHI?'**

Ku va Jele na Mafada va kunguhatile ku tshika ku hlaya tibuku va ya xava maphepha ya xikambelo swi va khele matluka. Kombisa hilaha kungu ra vona ri va hoxeke ekhombyeni hakona.

[25]**XIVUTISO XA 19: XIMBANGU****XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: ... XI TSHEMBA NKOLO!**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

SARAH:	(Hi ku kanakana) Ndzi bihe emirini.	
SOLLY:	(Hi ku bohana) U bihe emirini?	
SARAH:	Ina Solly; ndzi bihe emirini!	5
SOLLY:	(Hi ku konanisa) Ku sukela rini?	
SARAH:	(A ri karhi a hlayela hi tintiho) Ku sukela n'hwetit yaleyi ya ha ku helaka ya April.	
SOLLY:	Se u ehleketa leswaku u ta swi endlisa ku yini hikuva Mbitana a wu se vonana na yena hi mpfhuka loko a ya exikolweni hi February?	10
SARAH:	Hi xona xivutiso xa mina xexo, Solly. Hi ta swi endlisa ku yini?	
SOLLY:	Swa antswa u namba u khandziya taxi u n'wi landza kwale Pitori ku nga se hela n'hwetit. Hi ndlela yoleyo u ta pfaleka mahlo a nga voni nchumu.	
SARAH:	Yaleyo pulani Solly, a yi nge tirhi.	15
SOLLY:	Why yi nga tirhi?	
SARAH:	Mbitana u ta swi vona xikan'we leswaku mhaka yi kona loko ndzo ya ...	
SOLLY:	Njhani yi nga tirhi?	
SARAH:	(Hi ntlhaveko) Ndzi vula ku loko ndzi davula mananga ndzi suka la Nkowankowa ndzi ya huma eSoshanguve ndzi kha ndzi nga ri elivhini John u ta swi ehleketelela xikan'we leswaku ku ni mhaka naswona a ndzi se tshama ndzi n'wi vhakela eka ndhawu liya hi mpfhuka a sungula hi 1986. Vona, namuntlha i 1990 naswona phela hi le xikolweni ndhawu liya, se ndzi ta swi endlisa ku yini?	20
SOLLY:	(Hi ku koya) Aredzi, loko ku tsandza sweswo se u ta vona ku u ta yi huma njhani otherwise ximanga xi ta huma esakeni.	25
SARAH:	(Hi ku kariha) Xi nga kali xi huma Solly! John a nga ndzi dlaya hi mavoko hikuva u ndzi tshembe ngopfu naswona ...	30

- 19.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga laha henhla swi bulaka swi ri eka wona. (1)
- 19.2 I yini lexi a xi chavisa Sarah ku landza nuna wa yena Mbitana exikolweni? (2)
- 19.3 Hlamusela hi ku komisa leswi Solly a swi endleke ku ringeta ku ololoxa xiphiqo lexi va tikombaka va ri na xona eka n'wangulano lowu nga laha henhla. (2)
- 19.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Solly a vula marito lama nge: 'Ximanga xi ta huma esakeni' u vula leswaku mhaka yi ta ...
- A vuleka.
B buleka.
C siveka.
D tiveka. (1)
- 19.5 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ntlangu lowu? (2)
- 19.6 Mutsari u lemukisa vavasati yini hi ntlangu lowu? (2)
- 19.7 Hi ku vona ka wena, xana swi kahle ku tinghenisa eka timhaka ta vugangu u ri na nuna ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.8 Loko Sarah a ku ri xaka ra wena a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na hanyelo ra yena? (1)

YISA EMAHLWENI

NTLANGU: VA TSHIKA XO KHOMA HI VOKO

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA O

ALBERT:	Aa, u va pfuna va ri xikambelweni?	
XITLHANYI:	Ina, papa! Phela ndzi lava ku tiendlela vito lerinene!	
ALBERT:	Mara ku tiendlela vito hi ndlela yo biha a swi lulamangi.	
XITLHANYI:	Swo biha loko munhu o kumeke, kambe loko a nga kumeki, <i>I don't have no problem!</i>	5
ALBERT:	Hambi u nga kumeki, a swi lulamangi hikuva ripfalo ra wena ri ta tshama ri ku byela leswaku lexi u xi kume hi ndlela yo hamboloka.	
XITLHANYI:	Aredzi n'wina ma ha chavaka mapfalo.	
ALBERT:	Ndzo vula hikuva swona a swi kahle. Swi endla leswaku ...	
XITLHANYI:	<i>(Hi ku hlundzuka)</i>	10
	U nga ndzi nyangatsi! Hi swo swi mi hundzeletaka mi hola ticinci ta vanghana leswa rhumbu! Loko a ndzi nga lo kho, ndzi yima hi milenge ndzi ku phandela ntirhonyana lowu wa vubalana a wu ta va u ri kwihi namuntlha lovha ndziwena!	

ALBERT:	(Hi ku hlundzuka)	15
	Wa nga miyela u nga si ndzi nyangatsa wena mabihani, ndzi ta ku manya sweswi!	
	(A n'wi xungeta hi mpama)	
XITLHANYI:	U ba mani? Ringeta xikhamiroho ndziwena! U ta huma u nga voni laha endlwini ya mina!	20
ALBERT:	Yindlu ya mani? I ya mina hikuva hi mina nhloko ya muti lowu!	
XITLHANYI:	U nga yi aka yaleyi mufotini wo tani! U tiva yini hi vuthicara wena! Se wa dzuvula hi! U sungula na ku ndzi sechasecha ni lomu makorhweni manjheni ndza ku vona.	

- 19.9 Xana Xitlhanyi a a tirha kwihi naswona a a tirha ntirho muni? (2)
- 19.10 Boxa vito ra mutirhi wa ka Laduma loyi a a pfuna Xitlhanyi ku kuma switirhisiwa swo aka yindlu leyi a byelaka Albert nuna wa yena leswaku hi yena a nga yi aka. (1)
- 19.11 Kombisa ku yelena loku nga kona eka nhlokomhaka ya ntlangu lowu na swiendlo swa Xitlhanyi. (2)
- 19.12 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Albert a a ri na wona eka n'wangulano lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku a a ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 19.13 Xana mavulavulelo ya Xitlhanyi eka n'wangulano lowu nga laha henhla ma kombisa yini hi vumunhu bya yena? (1)
- 19.14 Xivuriso lexi nge: 'Hambi u famba ankoveni lundza ri ta vonaka' xi nga tirhisiwa eka ximunhuhatwa xihi eka ntlangu lowu? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.15 Loko a wu ri Albert, nsati wa wena a ku kholela hikwalaho ka leswi ku nga yena a nga ku lavela ntirho a wu ta titwa njhani naswona a wu ta endla yini? (2)
- [25]**

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Xivuriso lexi nge: 'Emfutsu a yi cukumeti xiphamba xa yona' xi hlamusela leswaku munhu a nga tshiki mikhuva ya yena. Kanela ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka swiendlo swa Fumani eka ntlangu lowu.

[25]**XIVUTISO XA 21: XIMBANGU****VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

JIMMY:	(A vulavula yexe) Ndzi na malembe mambirhi ndzi ri karhi ndzi rhandzana na Xiluva. Kambe se swilo swi sungula ku cinca. Endlelo ra yena ndzi vona onge a nga ha ndzi rhandzi. ... (A kavanyetiwa hi loko erivantini ku gongondziwa. A huma ekamareni a ya enyangweni)	
XILUVA:	(A gongondza nakambe) Go ... go ... go!	5
JIMMY:	(A pfula rivanti) A ... kasi hi wena?	
XILUVA:	Hi mina murhandziwa.	
JIMMY:	Nghena.	
XILUVA:	A ndzi ngheni ndzi heleketi.	
JIMMY:	Xana u huma kwihi u ngo fika na ku lava ku heleketiwa?	10
XILUVA:	Ndzi suka ekaya a ndzi tela ku ta ku vona.	
JIMMY:	Hiswona a hi fambi ndzi ku heleketa. (Va nghena exitarateni, Xiluva a vukarha Jimmy exisutini hi voko ra ximatsi. Kasi Jimmy u tihoxele mavoko eswikhwameni swa buruku. Kutani va famba khwatsi.)	
XILUVA:	Jimmy!	15
JIMMY:	Mh!	
XILUVA:	Ndza swi vona leswaku moya wa wena wa ha twa ku vava hi mhaka ya leswi ndzi nga ku endlela swona. Kambe ndzi rhandza ku ku kombela leswaku u ndzi rivalela hikuva swihoxo swa mina hinkwaswo ndzi swi lulamisile.	20
JIMMY:	(A nga hlamuli nchumu)	
XILUVA:	Ndza ku rhandza Jimmy. Handle ka wena vutomi a byi ndzi tsakisi ndzi byi fananisa na ku dya xivevo lexi nga lungiwangiki munyu.	
JIMMY:	Xiluva!	
XILUVA:	Mh!	25
JIMMY:	Wa tiva rirhandzu i nchumu wun'wana wo nyenyela ngopfu ri lava ku hlayisiwa. Siku rin'wana u ta ndzi ehleketa u tshamile wexe swilo swi karhi swi nga fambi.	
XILUVA:	Ndza ku twisisa.	
JIMMY:	Wena wa tikomba se u tibyele ku tlanga hi mina.	30
XILUVA:	A hi swona sweswo ka Jimmy.	
JIMMY:	Wa tiva ku hava mbanga yo vava ku tlula ku tiva leswaku murhandziwa wa wena u rhandzana na un'wana. Swi vava ngopfu Xiluva.	

- 21.1 Boxa leswi endleke Xiluva a tiboha ku endzela Jimmy. (1)
- 21.2 Hlamusela hi ku komisa leswi a swi humelerile ku kala Xiluva a boheka ku ya endla leswi u swi boxeke eka 21.1 laha henhla. (2)
- 21.3 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka maendlelo ya Jimmy na ya Xiluva loko ku fanele ku lulamisiwa swiphiqo leswi va hlanganaka na swona eka rirhandzu ra vona. (2)
- 21.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Xiluva a vula leswaku vutomi handle ka Jimmy u byi fanisa no dya xixevo lexi nga hava munyu u kombisa ku va a ... Jimmy swinene.
- A venga
B rhandza
C sandza
D nyenya (1)
- 21.5 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Jimmy na Xiluva va nga na wona eka ntlangu lowu u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku a va ri na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 21.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ku rhandzana ka Jimmy na Xiluva va ha ri exikolweni? (2)
- 21.7 Hi ku vona ka wena, handle ka mali leyi Fumani a yi nyikeke Xiluva, ku nga va ku ri yini xin'wana lexi endleke leswaku Xiluva a hetelerile a tekile xiboho xo hambana na Jimmy? (2)
- 21.8 Loko a wu ri xaka kumbe munghana wa Jimmy na Xiluva a wu ta va u va tsundzuxile yini loko va tinghenisa eka timhaka ta rirhandzu? (1)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

GEZANI MUNENE:	U ... kumeka ehofisini ya nomboro ya khumenhungu.
TALENTA MUNENE:	Swi vula leswaku hi le mahlweni hikuva leyi hofisi i nomboro ya mune. <i>(Va miyelanyana, va ri karhi va famba)</i>
TALENTA MUNENE:	Onge n'wana wa mina va ngo n'wi ntshuxa hi famba na yena ekaya. Phela loko vo ka va nga n'wi ntshunxi ndzi ta khoma na 5 hi vuvabyi bya mbilu hi ku ehleketa.
GEZANI MUNENE:	Kuri va ta n'wi ntshunxa kumbe a va nga n'wi ntshunxi swo tiva hi Xikwembu ntse.
TALENTA MUNENE:	N'wananga mbuya! Kumbe sweswi va le ku n'wi bukuteleni kwale tiseleni ta kona. <i>(Va fika enyangweni wa nomboro ya 10 khumenhungu)</i>

GEZANI MUNENE:	(A gongondza) Go ... go ... go!	
INSPECTOR DUIKER:	Nghena! (Mufundhisi Munene a pfula rivanti a nghena, na nsati a nghena, a pfala rivanti)	
GEZANI MUNENE:	Hi ndzawutile na vaxumi!	15
INSPECTOR DUIKER:	Ahee! Hi sweswo switulu tshamani. (Mufundhisi Munene na nsati va tshama)	
INSPECTOR DUIKER:	Avuxeni!	
GEZANI MUNENE:	Ahee!	
INSPECTOR DUIKER:	Mi njhani ku pfuka?	20
GEZANI MUNENE:	Hi pfukile, hi ngo vula n'wina inspector?	
INSPECTOR DUIKER:	Na hina Hosi ya ha hlayisile.	
GEZANI MUNENE:	Hiswona. (Inspector Duiker a xewetana na Talenta, kutani na Sejeni Xirindza a heta ku xewetana na vona)	
INSPECTOR DUIKER:	Xana hi mi pfuna hi yini?	25
GEZANI MUNENE:	Hi hina vatswari va Fumani.	
INSPECTOR DUIKER:	Hoo ... kasi hi n'wina?	
GEZANI MUNENE:	Ina.	
INSPECTOR DUIKER:	(A languta Sejeni Xirindza) Landza Fumani.	
SEJENI XIRINDZA:	Hiswona inspector ndzi ya kona. (A pfula rivanti a huma, a tlhela a pfala, kutani a famba)	30
INSPECTOR DUIKER:	Nkulukumba Munene!	
GEZANI MUNENE:	Inspector.	
INSPECTOR DUIKER:	Ku na nandzu wu kulukumba wu khumbaka n'wana wa n'wina tani hileswi se ndzi nga mi hlamusela loko ndzi mi bela rinqingho.	35
GEZANI MUNENE:	Ndza mi twa inspector.	
INSPECTOR DUIKER:	N'wana wa n'wina u hi byele leswaku tolo namadyambu u endzele hi ntombi yakwe ...	

- 21.9 Boxa mbangu lowu Gezani na Talenta Munene a va vulavula va ri eka wona na leswaku a va huma kwihi loko va ta humelela eka mbangu lowu. (2)
- 21.10 Hlamusela hi ku komisa leswi nga humelela ku kala va tikuma va ri eka mbangu lowu. (2)
- 21.11 Marito ya Talenta ya leswaku loko n'wana wa yena va nga n'wi tshunxi a nga khomiwa hi vuvabyi bya mbilu hi ku ehleketa ma humelerisa yini hi vuxaka lebyi a nga na byona na n'wana wa yena? (2)
- 21.12 Kombisa hilaha xivuriso lexi nge: 'Mbita ya le taleni (ya thyaka) va dyisa hi n'wana' xi tipaluxaka hakona eka ndyangu wa ka Munene. (2)
- 21.13 Xana mutsari u lemukisa vantshwa yini hi switandzhaku swa mahanyelo ya Fumani? (2)
- 21.14 Ku va vatswari va Fumani va sukerile leswi a va swi endla laha a va ri kona va tsutsumela endhawini leyi Fumani a a ri eka yona swi endla u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80